

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: «Вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо
переміщених підлітків»

Студентки 2 курсу групи ЗПС-61
другого (магістерського) рівня вищої освіти
освітньо-професійної програми «Психологія»
за спеціальністю 053 – ПСИХОЛОГІЯ
Валентини ГЛУЩЕНКО

Керівник: к. психол. н., доц.
Ігор ЗУЄВ

Чотирьохрівнева шкала оцінювання _____
Кількість балів: _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Харків – 2023 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ СТОСУНКІВ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ПІДЛІТКІВ	6
1.1. Поняття батьківсько-дитячих стосунків у психології.....	6
1.2. Особливості емоційної сфери підлітків	10
1.3. Особистість в умовах внутрішнього переміщення.....	15
Висновки до розділу І.....	19
РОЗДІЛ ІІ. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ СТОСУНКІВ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ПІДЛІТКІВ	21
2.1. Мета, завдання, характеристика вибірки.....	21
2.2. Опис методів дослідження	21
Висновки до розділу ІІ.....	25
РОЗДІЛ ІІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКО- ДИТЯЧИХ СТОСУНКІВ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ПІДЛІТКІВ.....	26
3.1. Дослідження батьківсько-дитячих стосунків внутрішньо переміщених підлітків.....	26
3.2. Дослідження емоційної сфери внутрішньо переміщених підлітків	30
3.3. Визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків	34
3.3.1. Виявлення типів сприйняття внутрішньо переміщеними підлітками батьківсько-дитячих стосунків	34
3.3.2. Визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків	36
Висновки до розділу ІІІ	47
ВИСНОВКИ.....	49
ЛІТЕРАТУРА.....	53

ВСТУП

Згідно з даними Мінреінтеграції, через військову агресію проти України станом на вересень 2023 року близько 1,8 мільйона сімей з дітьми набули статусу внутрішньо переміщених.

Між тим, батьківсько-дитячі стосунки є доволі складним феноменом, що у значній мірі визначає майбутній особистісний розвиток дітей; і навіть у відносно стабільних умовах існує низка чинників, що можуть негативно позначатися на вказаних взаємовідносинах, - особливо якщо мова йде про підлітковий вік, який багатьма дослідниками в області вікової психології визначається як найбільш нестабільний. В умовах внутрішнього переміщення на тлі війни кількість таких чинників неодмінно зростає: погіршення житлово-побутових умов (в тому числі зменшення простору, в рамках якого реалізується сумісне сімейне проживання), необхідність адаптації до нового середовища, проблеми економічного характеру, невизначеність тощо, - все це може здійснювати додатковий негативний вплив на емоційне віддзеркалення підлітками їхніх стосунків з батьками.

На сьогоднішній день існує певна кількість досліджень, присвячених психологічним проблемам внутрішніх переселенців (Т. Семигіна, І. Трубавіна, А. Путінцев, О. Балусєва, Ю. Серєда та рід інших). Проте, здебільшого всі вони спрямовані на вивчення внутрішніх переселенців як єдиної соціальної категорії (за винятком хіба що гендерного аспекту в частині з них); при цьому істотні дослідження, які б висвітлювали емоційні параметри дитячо-батьківських відносин в умовах внутрішнього переміщення, на жаль, наразі відсутні. То ж, в рамках нашої роботи ми спробуємо вивчити дану проблематику.

Мета роботи: дослідити вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків.

Об'єкт: емоційна сфера особистості.

Предмет: вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків

Завдання: 1) Здійснити теоретичний аналіз питання впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків.

2) Дослідити батьківсько-дитячі стосунки внутрішньо переміщених підлітків

3) Вивчити емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків.

4) Виявити типи сприйняття внутрішньо переміщеними підлітками батьківсько-дитячих стосунків.

5) Визначити вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків.

Методики: 1) Тест «Підлітки про батьків» ADOR (автор О. Шафер).

2) Методика діагностики ставлення підлітка до сімейного оточення Р. Жилия.

3) Шкала диференційних емоцій Ізарда.

4) Методика діагностики тривожності Спілбергера.

5) Торонтська шкала алекситимії.

Методи статистичної обробки даних. 1) Для визначення рівня виразності показників діагностики батьківсько-дитячих стосунків та емоційної сфери внутрішньо переміщених підлітків було залучено описові статистики; 2) для розподілу досліджуваних по групах, в залежності від особливостей організації дитячо-батьківських відносин – кластерний аналіз (метод k-середніх з попереднім вивченням дендрограми в рамках ієрархічного кластерного аналізу); 3) для порівняння виділених кластерів за рівнем виразності показників емоційної сфери – метод Манна-Уїтні; 4) для розвідувального аналізу тенденцій у взаємозв'язках показників діагностики батьківсько-дитячих стосунків та емоційної сфери досліджуваних з метою визначення кола змінних, що мають включатися у подальший регресійний аналіз – кореляційний аналіз Спірмена; 5) для визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків – регресійний аналіз (множинна лінійна регресія).

Гіпотеза дослідження. Ми очікуємо, що з огляду на зменшення можливостей для реалізації провідної діяльності підліткового віку (тобто, спілкування з однолітками), викликане вимушеним переміщенням, у досліджуваних підлітків найбільший вплив на емоційну сферу має проявитися у показниках ворожості в батьківсько-дитячих стосунках.

Вибірка. У дослідженні взяли участь 49 підлітків, що на момент тестування були внутрішньо переміщеними особами. Усі досліджувані проживали разом з батьками у повних сім'ях в місцях, призначених для прийняття внутрішніх переселенців (гуртожитки, модульні містечка, переобладнані дитячі садки тощо; населені пункти: Львів, Кропивницький, Братське Івано-Франківськ, Кобеляки, Летичев та Полтава). Серед підлітків – 20 хлопців та 29 дівчат. Вік досліджуваних – від 10 до 15 років (середнє – 12,7; ст. відх. – 1,24).

Практична значущість роботи полягає в отриманні можливості використовувати результати для розробки програм з корегування батьківсько-дитячих стосунків сімей в умовах вимушеного переселення з метою утримання прийняттого емоційного фону внутрішньо переміщених дітей підліткового віку.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ СТОСУНКІВ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ПІДЛІТКІВ

1.1. Поняття батьківсько-дитячих стосунків у психології

Складність, комплексність та багатомірність батьківсько-дитячих стосунків відзначається багатьма дослідниками як у вітчизняній, так і зарубіжній психологічній науці. Так, Л. Гончар відзначала, що, формуючись від самого народження дитини, взаємовідносини дитини і батьків динамічно змінюються протягом всього життя, репрезентуючи власні унікальні особливості на кожному з етапів функціонування родини.

На думку дослідниці, збереження цілісності особистості дитини та її здоровий розвиток закладається у немовляцтві, коли від ступеня позитивності емоційного зв'язку з матір'ю залежить формування довіри, узгодженості життєвих прагнень та здатності до повноцінної міжособистісної взаємодії. Згодом, в залежності від провідної діяльності дитини, характер батьківсько-дитячих відносин змінюється у змістовному аспекті, проте незмінним лишається орієнтир на конструктивність та ґрунтовність на любові взаємин батьків та дитини, внаслідок яких від дитини до батьків має йти прихильність; а у зворотному боці – турбота та любов [7].

Зазначене положення підтверджується і Т.Г. Шварцом, який говорив про те, що підтримка, чуйність і терпимість батьків є неодмінною запорукою здорових відносин між батьками та дітьми. При цьому дослідником відзначено, що, за умови порушення або викривлення зазначених умов, виникає значний ризик щодо формування у дитини незадоволеності, почуття образи та непорозуміння стосовно власного положення у сім'ї, - і всі ці негативні наслідки згодом продовжують супровід дитини через все її подальше життя, здійснюючи відповідний вплив на особистісне функціонування в цілому [36].

Поліщук В.М. підкреслював, що сім'я для дитини являє собою основне джерело соціально-психологічного розвитку та особистісного становлення. На підтвердження власних слів дослідник наводив те, що основні сензитивні періоди зазвичай проходять саме в ході сумісного проживання дитини із батьками, - саме до цього часу слід відносити і максимально інтенсивне пізнання світу, і напруження головних механізмів пізнання, і навички міжособистісної взаємодії, і вирішення завдань щодо виховання гідності, успішності та моральності тощо [21].

Л. Фролова зосередила власні дослідницькі зусилля на вивченні джерела стабільності батьківсько-дитячих відносин. В ході міркувань дослідниця дійшла висновку, що у зазначеному аспекті найбільш вагомим для дитини слід визнавати відчуття підтримки, розуміння та усвідомлення наявності близької людини поруч. Авторка наголошувала на значній різниці між світосприйняттям у дітей та дорослих, - отже, на її думку, основним фундаментом здорових стосунків у сім'ї є не просте паралельне співіснування світоглядів дітей та батьків, а їхня інтенсивна взаємодія, що носить продуктивний та конструктивний характер [34].

І. Хоміч наполягала на тому, що у діаді «дитина-батьки» неможливо визначити більш вагомий полюс в аспекті впливу на характер протікання взаємовідносин і їхнього сприйняття членами сім'ї: навіть дитина, в якій свідомість і самосвідомість ще не є достатньо розвиненими, не дивлячись на можливе нерозуміння змісту процесів, що відбуваються у родині, обов'язково визначає їх на емоційному, чуйному рівні, - на основі чого формується відповідний внесок у стосунки вже з її боку. При цьому дослідниця визначає, що негативна атмосфера у сім'ї, зокрема, сварки між подружжям, виховна некомпетентність тощо, - знаходить негайне відображення в описаному вище механізмі [35].

М. Терещенко та А. Шапошніков відзначили, що в рамках батьківсько-дитячих стосунків акцент розуміння щодо кардинальних

відмінностей світоглядів батьків та дітей від початку має бути максимально зміщеним в бік дорослих, і лише з плином часу такий дисбаланс підлягає вирівнюванню, - тільки в такому випадку, на думку авторів, виникає можливість для побудови органічних та позитивних взаємин у родині [29].

Про вагомість батьківсько-дитячих стосунків, обґрунтовану тим, що все дитинство проходить у родині, яка по суті визначає і регламентує доступ дитини до соціального середовища, і, відповідно, формує основний вектор її соціалізації, говориться низкою дослідників. Зокрема, І. Федь зазначив, що саме від батьків дитина переймає всі базові моделі міжособистісної взаємодії, причому, важливу роль в цьому відіграє не тільки ставлення з боку дорослих, а й відносини батьків між собою. Серед основних чинників, які визначають міру позитивності батьківсько-дитячих відносин, автор відзначив такі як: уважність до потреб один одного, співставність участі батьків у виховному процесі, любов та турбота. Натомість, до найбільш виразних негативних факторів І. Федь відніс емоційну напруженість у сім'ї, конфліктність та ігнорування потреб один одного, - які, на думку автора владні призводити не тільки до деструкції сімейних взаємин, а й до значних порушень у цілісності особистості дитини, які проявляються, передусім, у комплексах, внутрішніх суперечках, фобіях, прагненні до усамітнення тощо [32].

В руслі думок І. Федя щодо переймання дитиною базових моделей міжособистісної взаємодії на основі засвоєння особливостей сімейних взаємин, Б. Шоу з колегами дотримуються точки зору, що саме наслідування, яке здійснюється дитиною, є одним з визначальних факторів у побудові батьківсько-дитячих стосунків. Наслідками цього є формування ставлення до соціуму, утворення основних особливостей характеру, визначення специфіки поведінки тощо, - і, як правило, з першими проявами свідомості у дитини батьки можуть бачити в ній відображення власних особистісних характеристик [51].

А. Мартін та Р. Райан запропонували розділяти чинники, що мають вплив на батьківсько-дитячі стосунки на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх дослідники відносять особливості виховання та культурної належності батьків, спосіб життя, міра спокою та захищеності, прагнення до розвитку та підтримки, духовні і моральні параметри міжособистісного ставлення в родині, система цінностей тощо. В якості зовнішніх факторів автори приводять матеріально-економічне благополуччя, умови сумісного проживання, соціальний статус родини та ряд інших [47].

Достатньо ретельний аналіз батьківсько-дитячих відносин у сучасних українських сім'ях провела Л. Гончар. Дослідниця визначила, що основні проблеми у сімейних взаєминах наразі носять доволі систематичний характер, і спричиняються вони низкою типових для суспільства проблем, а саме, - небажанням батьків брати до уваги здатність дитини прогнозувати результати діяльності на емоційному рівні, невизнанням ними вагомої ролі сприятливості середовища, в якому може розвиватися автономність дитини, відсутністю у батьків компетентності щодо спонукання самостійності дитини тощо. На думку Л. Гончар, все це призводить до унеможливлення побудови якісних батьківсько-дитячих взаємин, що супроводжується неадекватним оцінюванням поведінки дитини з боку дорослих (як наслідок, неточна інтерпретації її емоційних станів та підбір невідповідних засобів комунікації), відсутністю спрямувань на підтримку дитячої самооцінки, відхід від партнерських відносин тощо.

В якості виходу з ситуації, що склалася, дослідниця пропонує зосереджувати увагу батьків на визнання того, що вже з достатньо малого віку в дитини формується низка власних позицій, тиск на які і, тим більше, заперечення яких є неприпустимим. За виконання даних умов, на думку Л. Гончар, з'являється висока вірогідність виникнення у дитини відчуття позитивного ставлення до себе, яке є дуже переконливим засобом профілактики можливих психологічних відхилень у майбутньому [8].

О. Горбачова наполягає на тому, що однією у батьківсько-дитячих відносинах однією з найбільш критичних є емоційна складова. Дослідниця посиляється на те, що, оскільки на перших порах життя емоційне спілкування становило для дитини провідну діяльність, майстерні навички взаємодії саме на емоційному рівні зберігаються ще достатньо довго; і вони можуть значною проявляти себе і у молодшому шкільному віці, і у підлітковий період, і навіть далі, якщо специфіка діяльності особистості не передбачатиме їхнє витіснення [9].

Отже, підводячи підсумок, слід визнати, що вагомість батьківсько-дитячих стосунків в аспекті впливу на всі особистісні характеристики і, зокрема, на емоційну сферу дітей є надзвичайно високою. При цьому, слід мати на увазі, що й емоційні особливості дитини також певною мірою можуть визначати цілу низку характеристик взаємин з батьками.

1.2. Особливості емоційної сфери підлітків

У вступі до нашої роботи було відзначено, що цілою низкою дослідників підлітковий вік визнається найскладнішим з точки зору реалізації батьківсько-дитячих відносин; і значна частка проблем даного періоду має відношення до емоційної складової [10; 12; 13; 28]. Якщо узагальнити наявні наукові роботи, то зазначені проблеми можна класифікувати за двома основними напрямками. Перший пов'язаний із неостаточною сформованістю особистісних та емоційних структур, характерною для підліткового віку. Підлітки – це особи, які прагнуть бути дорослими, вдавати із себе дорослих, - проте, наявних ані фізіологічних, ані психологічних ресурсів недостатньо для реалізації цього. Звідси витікає певний дисбаланс світосприйняття, який позначається в тому числі і на емоційній сфері. Другий напрям стосується соціальної ситуації розвитку підлітка, за якої дорослі в його очах значно втрачають в авторитетності, а найбільш виразного пріоритету набуває комунікація з однолітками. При цьому фактично підліток ще не може бути

незалежним від дорослих, і така суперечливість призводить до низки особливостей його емоційних проявів, які будуть розглянуті далі.

З настанням підліткового періоду психофізіологічні особливості дитини зазнають вкрай виразних змін. Мова йде, передусім, про статеве дозрівання і гормональний фон, - через що в даному віці спостерігається виразна дестабілізація емоційної сфери. Крім того, змінюється і низка біологічних індексів, викликаючи у підлітка відчуття, що ніколи ним до цього не були емпірично пізнані, - що також спричиняє комплекс інтенсивних емоційних переживань. У сукупності все це визначає доволі високу інтенсивність функціонування емоційної сфери підлітка, яка лишається такою протягом більшої частини даного вікового періоду [10].

Н. Фалько М. та Д. Пижик підкреслювали нестабільність та нестійкість емоційної сфери підлітків, головною ознакою якої автори визначили виразну мінливість настроїв. При цьому дослідники виділили три основних фактори, що спричиняють негативізацію емоційної сфери в означеному віці: знову-таки, фізіологічні особливості; деструктивне виховання з боку значущих дорослих; та низький рівень благополучності у взаємодії із соціальним оточенням. На противагу цьому автори пропонують самоповагу і саморозвиток в якості інструментів для збільшення позитивності емоційної сфери підлітків [31].

Т. Щербан та І. Брецько в ході власних досліджень дійшли висновку, що з огляду на значне навантаження на емоційну сферу підлітків, спричинене як психофізіологічними трансформаціями, так і конфліктом залежності від дорослих з прагненням до реалізації комунікації з однолітками та демонстрації власної дорослості, призводить до емоційного вигорання, синдром якого виявляється майже в половині підлітків. В ході емпіричної перевірки гіпотези про причетність батьківсько-дитячих відносин до емоційних особливостей підлітків дослідниками було встановлено, що доволі вагому роль в цьому відіграють стратегії спілкування у сім'ї. Зокрема, демократичні та гармонійні

стратегії, хоч і сприяють зростанню самоактуалізації підлітка, але, за умови, що ця самоактуалізації через певні причини може бути ускладнена, ці стратегії можуть призводити до суттєвої емоційної травматизації підлітка. При цьому автори однозначно підтвердили гіпотезу щодо прямого спонукання міжособистісної взаємодії з дорослими (в першу чергу з батьками та вчителями) на зростання виразності синдрому емоційного вигорання підлітків, особливості якої полягали в акцентуванні уваги на розбіжності цілей, світоглядів та інтересів двох поколінь, авторитарності дорослих, нестачі або повній відсутності комунікативно-рольової реалізації у сім'ї тощо [38].

Л. Степаненко досліджувала особливості негативних емоційних проявів, в залежності від копінг-стратегій підлітків, і дійшла висновку, що низька спрямованість осіб підліткового віку на вирішення задач спричиняє виразне наростання тривожності, але зі зростанням зазначеного копінгу відзначається збільшення підліткової агресивності та фрустрації. Також дослідницею був відзначений досить щільний взаємозв'язок між усіма негативними емоційними станами підлітків [28].

М. Шпак в рамках власних досліджень психологічних особливостей підлітків зробив акцент на вивченні емоційного інтелекту, зазначаючи, що саме у підлітковому віці відбувається чи не найбільш інтенсивне формування даного феномену. Дослідник дійшов висновку, що підлітковий вік знаменує собою значне зростання, у порівнянні з молодшим шкільним періодом, здатності до розуміння власних емоцій, а також – до керування емоціями оточуючих. Проте, стосовно керування емоціями та адекватності їхнього вираження, - ситуація є зворотною: дані характеристики суттєво згасають із набуттям дитиною статусу підлітка, що, знову-таки, вкотре підтверджує постулат про бурхливість і нестабільність емоційної сфери у зазначеному віковому періоді. При цьому М. Шпак виявив і статеві особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці. Зокрема, те, що хлопці кращі пораються з опануванням емоційної експресії; натомість, дівчата є більш емпатійними, вони адекватніше

ідентифікують емоції оточуючих, та краще розуміють власні емоційні прояви і стани [37].

Слід відзначити, що у психології існує точка зору, що емоційна підлітків детермінується не тільки психологічними, психофізіологічними чи соціально психологічними особливостями, а й чинниками, що мають виключно фізіологічне обґрунтування. Зокрема, М. Денисова та Н. Музика стверджували, що причиною виникнення агресії у підлітковому віці може бути нераціональність у харчуванні. В ході пояснення зазначеного положення автори послалися на те, що для сучасного українського суспільства в цілому характерне нехтування вживання низки харчових продуктів, що містять залізо, мідь, цинк та холін, і що саме для підлітків нестача зазначених елементів є найбільш критичною. Дослідники вказують, що в даному віці дефіцит цих елементів владний викривляти роботу рецепторів та нейропередавачів на нейрофізіологічному, нейрохімічному та нейроанатомічному рівні, що спричиняє необґрунтовану активізацію агресивних спонукань [10].

М. Миронець відстоювала той з означених на початку даного підрозділу напрямків щодо пояснення бурхливості та нестабільності емоційної сфери підлітків, який ґрунтується на відсилці до соціальної ситуації розвитку зазначеного віку. Так, дослідником було відзначено, що, оскільки спілкування з однолітками як провідна діяльність періоду є чи не найбільш значущою для підлітків, більшість їхніх негативних переживань пов'язується або з ускладненнями в її реалізації, або взагалі з неможливістю її здійснення, що загрожує формуванню відчуття відчуження та самотності. М. Миронець пов'язує із зазначеними відчуттями (причому не обов'язково, щоб вони носили виключно об'єктивний та реальний характер) низку негативних переживань, - таких як фрустрація, депресивні прояви, тривога тощо. На думку дослідника, до активізації зазначеного механізму може призводити цілий ряд факторів; зокрема, специфіка стосунків у сім'ї підлітка; кризові ситуації (сварки в родині чи смерть когось із близьких); соціально-економічні передумови макро- і

мікромасштабу; індивідуально-психологічні характеристики самого підлітка (мотивація до уникнення невдач, страх бути неприйнятим іншими, занижена самооцінка, невиразна здатність до встановлення соціальних контактів, сором'язливість тощо); безпосередня загальновизнана кризовість підліткового віку; параметри мікросоціума тощо [17].

Таким чином, можна зробити висновок, що підлітковий вік є вкрай нестабільним та неоднозначним з точки зору репрезентації емоційної сфери. Зокрема, для підлітків характерна достатньо висока збудливість, виразна прив'язка емоцій до провідного мотиву діяльності (комунікація з однолітками) та відчуття самотності, зниження у порівнянні з молодшим шкільним віком рівня емоційного інтелекту, зокрема, здатності до розуміння власних емоцій та керування емоціями оточуючих при зростанні агресивності та фрустрації тощо.

При цьому головними факторами, що спричиняють негативізацію емоційної сфери підлітків слід вважати: проблеми у батьківсько-дитячих стосунках, загальна кризовість підліткового віку, соціальна ізоляція, суспільно-економічні передумови, критичні ситуації, - зокрема, в межах родини, індивідуально-психологічні характеристики самого підлітка, - такі як мотивація до уникнення невдач, занижена самооцінка, невиразна здатність до встановлення соціальних контактів, замкненість, міжособистісна некомпетентність, сором'язливість і тд.; низький рівень благополучності у взаємодії із соціальним оточенням, відчуття недовіри тощо.

Отже, ми обґрунтували висловлене в рамках вступу положення про складність підліткового віку в аспекті емоційного відображення батьківсько-дитячих відносин навіть у відносно стабільних умовах. З огляду на розглянуті в рамках поточного підрозділу особливості, ми цілком маємо право очікувати на певну специфічність у результатах дослідження впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу в умовах внутрішнього переміщення, - оскільки очевидно, для даних умов буде характерним комплексне поєднання та посилення певних чинників, що спричиняють проблеми в емоційній сфері. Але,

щоб остаточно переконатися в цьому, ми маємо розглянути психологічні особливості перебування особистості в умовах внутрішнього переміщення. Тож, наступний підрозділ нашої роботи буде присвячено саме цій проблематиці.

1.3. Особистість в умовах внутрішнього переміщення

В ході вивчення низки наукових та інформаційних джерел [4; 5; 15; 16; 22 та ін.] ми дійшли висновку, що аналіз особливостей умов внутрішнього переміщення, які в тій чи іншій мірі мають вплив на психологічні характеристики особистості, можна розподілити на кілька основних напрямків.

По-перше, це – житлово-побутові та економічні умови. У більшості осіб, що мають статус внутрішньо переміщених, відзначається відчутне погіршення показників за зазначеними параметрами. Як правило, такі люди розміщуються у житлових приміщеннях, розрахованих на колективне проживання: гуртожитках, модульних містечках, переобладнаних закладах освіти, в яких через перехід на дистанційну форму освіти не здійснюється навчання, у знайомих чи родичів тощо. Винаймання ізольованого житла серед внутрішньо переміщених осіб зазвичай не є розповсюдженим явищем [15].

Якщо брати до уваги психологічний аспект вказаних умов, - перше, про що слід казати, - це звуження персонального простору і ускладнення у реалізації відпочинку від надмірної міжособистісної взаємодії, які значною мірою перекривають позитив від можливості сумісного проведення часу, що би без урахування зазначених негативних чинників мала б сприяти єднанню людей, які проживають спільно. Очевидно, що за такого положення речей на емоційну сферу здійснюється додаткове навантаження, що проявлятиме себе у всіх аспектах взаємовідносин, - в тому числі і у батьківсько-дитячих стосунках, якщо у зазначених умовах розглядати сім'ї з дітьми.

Стосовно економічної складової – значна частка внутрішніх переселенців зазвичай не має можливості продовжувати дистанційно ту

професійну діяльність, яка здійснювалася ними до переїзду. В частині випадків організації, в яких дані особи трудилися через війну припинили своє існування. Отже, внутрішнім переселенцям, щоб продовжувати забезпечувати себе та близьких, за яких несуть відповідальність, доводиться у стислі строки (до того ж в умовах скорочення робочих місць і збільшення претендентів на них через наплив тих самих ВПО) шукати собі нові вакансії. В таких умовах дані особи зазвичай отримують менш оплачувану роботу, - а з психологічної точки зору це означатиме зменшення можливостей щодо задоволення низки базових потреб, невдоволення собою, зниження мотивації до здійснення професійної діяльності тощо. В свою чергу, цілий комплекс зазначених негативних переживань може відбиватися і на сімейних стосунках, і, знову-таки, - на батьківсько-дитячих взаєминах, якщо говорити сім'ї з дітьми [22].

Другий напрям, за яким слід розглядати особливості умов внутрішнього переміщення, які в тій чи іншій мірі мають вплив на психологічні характеристики особистості, - соціально-психологічний. Переважно тут мова йде про різку, непередбачену зміну соціального середовища. Звідси випливають всі проблеми, пов'язані з соціальною адаптацією, пошуками внутрішньо переміщеними особами свого місця у новому мікросоціумі та у суспільстві загалом, зміною соціального статусу, трансформаціями відображеного самовідношення, встановленням нових міжособистісних контактів тощо. І все це може значно пригнічувати емоційну сферу внутрішньо переміщених осіб [4].

Нарешті третій напрям – має виключно психологічне підґрунтя, - тобто, він цілком базується на особливостях відображення внутрішніми переселенцями ситуації в якій вони опинилися. Це і відчуття невизначеності щодо життєвих перспектив, зокрема, - щодо часу, протягом якого ще доведеться перебувати у статусі ВПО, проживати у «тимчасових» умовах тощо; і накопичена емоційна втома від всіх описаних вище чинників, і знижене відчуття захищеності, спричинене новизною середовища, і переживання за

домівку, з якої внутрішньо переміщені особи виїхали через військові дії і т.д [27].

З-поміж усіх вказаних напрямів В. Пархуць як найбільш критичний визнає перший, оскільки в рамках власних емпіричних досліджень автор дійшов висновку, що найбільша потреба внутрішньо переміщеними особами відчувається саме по відношенню до матеріально побутових речей: організація харчування, забезпеченість житлом, працевлаштування та речі першої необхідності. До такого висновку науковець дійшов, оскільки його дослідження показали найбільшу фрустрацію ВПО за умови нестачі саме зазначених речей.

При цьому дослідник намагався визначити особливості зв'язку мотиваційного боку переміщення та специфікою вибору місця переїзду. Так, було встановлено, що рішення про переїзд ухвалюється в залежності від а) факту наявності друзів або знайомих у наближенні до місця переміщення; б) можливості мінімально допустимого віддалення від власного житла, з якого здійснюється переїзд. В. Пархуць вбачив в цьому яскраве протиставлення двох мотивів, а саме, - потреби у соціальній підтримці та страху різких кардинальних змін [20].

Підсумовуючи усі три наведені напрями, А. Путінцев та Ю. Пащенко наводять узагальнений психологічний портрет внутрішньо переміщених осіб, підкреслюючи такі його параметри, як: масовість переміщення, його несподіваність, єдинопричинність (прагнення зберегти життя та уникнути психологічної травматизації), локальність переміщень (в межах однієї країни). При цьому дослідники запропонували інший вимір класифікації концепції визначення явища внутрішнього переміщення, в рамках якого виділено три підходи: медичний (в рамках якого акцент робиться виключно на змінах фізичного самопочуття внутрішньо переміщених осіб), ресурсний (аналіз ефективності ресурсів, за допомогою яких ВПО пристосовуються до ситуації переміщення: засоби задоволення потреб, вирішення поточних задач, досягнення цілей, дотримання вимог нового середовища тощо) та

соціокультурний (аналіз здатності ВПО до протистояння шоку, викликаного різкою зміною соціокультурних умов середовища) [22].

Згідно з Я. Зелінською, психоемоційний фон ВПО значною мірою негативізується, з огляду на виразну соціальну дезадаптивність та особистісну дезінтегрованість, - які дослідниця виявила в рамках власних емпіричних досліджень. Як наслідок, це призводить до відчуття відчуженості, неадекватності настроїв, схильності до визначення реальності виключно у несправедливому світлі, падіння соціальної активності та розмитті життєвих перспектив. При цьому Я. Зелінська наголошувала, що умови внутрішнього переміщення здійснюють незрівнянно більший вплив на емоційну сферу ВПО, ніж причини, що спонукали до переїзду [11].

Посилаючись на О. Новікову та Л. Шамілеву, можна говорити, що один з найвиразніших негативних впливів на емоційну сферу внутрішньо переміщених осіб здійснюється через відчуття несправедливості, яке доволі часто мимовільно виникає на основі порівняння себе з місцевими мешканцями, в яких незрівнянно більше можливостей щодо облаштування свого психологічного комфорту [19].

На думку О. Газізової, найбільш глибоко зрозуміти психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб можна за допомогою аналізу їхньої ідентичності. Авторка вважає, що саме специфіка зміни ідентичності являє собою індикатор, який демонструє ступінь адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового середовища. При цьому дослідниця відзначає, що ця зміна є доволі складним процесом, який відбувається у кілька етапів: спочатку відбувається зіткнення старої ідентичності з новими реаліями, що викликає доволі відчутний внутрішній конфлікт; після чого настає другий етап, на якому стара ідентичність має руйнуватися (якщо цього не відбувається, внутрішньо переміщена особа продовжуватиме жити, відчуваючи негативні переживання через внутрішні суперечки); на останньому етапі реалізується формування нової ідентичності, яка дає змогу особистості повноцінно

інтегруватися до суспільства, в якому знаходиться особа в рамках внутрішнього переміщення [4].

Отже, підводячи підсумок, маємо говорити про те, що ситуація внутрішнього переміщення здійснює переважно негативний вплив на емоційну сферу ВПО. Основними її характеристиками слід визначати: відчуття відчуженості, покинутості, несправедливості та невизначеності щодо подальших життєвих перспектив; тривожні переживання через зменшення можливостей стосовно задоволення низки базових потреб; напруга, що виникає через звуження персонального простору та ускладнення у реалізації відпочинку від надмірної міжособистісної взаємодії; проблеми, пов'язані з соціальною адаптацією, пошуками внутрішньо переміщеними особами свого місця у новому мікросоціумі та у суспільстві загалом, зміною соціального статусу, трансформаціями відображеного самовідношення, встановленням нових міжособистісних контактів, та низка інших.

Висновки до розділу I

1. Вагомість батьківсько-дитячих стосунків в аспекті впливу на всі особистісні характеристики і, зокрема, на емоційну сферу дітей є надзвичайно високою. За умови набуття цими стосунками негативного характеру виникає ризик формування у дитини низки деструктивних емоційних проявів, зокрема, загальної незадоволеності, почуття образи та непорозуміння стосовно власного положення у сім'ї, конфліктного протиставлення власного світогляду по відношенню до світогляду батьків, комплексів, внутрішніх суперечок, фобій, прагнення до усамітнення тощо.

2. Підлітковий вік є вкрай нестабільним та неоднозначним з точки зору репрезентації емоційної сфери. Зокрема, для підлітків характерна достатньо висока збудливість, виразна прив'язка емоцій до провідного мотиву діяльності (комунікація з однолітками) та відчуття самотності, зниження у порівнянні з молодшим шкільним віком рівня емоційного інтелекту, в тому

числі, здатності до розуміння власних емоцій та керування емоціями оточуючих при зростанні агресивності та фрустрації тощо. При цьому головними факторами, що спричиняють негативізацію емоційної сфери підлітків слід вважати: проблеми у батьківсько-дитячих стосунках, загальна кризовість підліткового віку, соціальна ізоляція, суспільно-економічні передумови, критичні ситуації, - зокрема, в межах родини, індивідуально-психологічні характеристики самого підлітка, - такі як мотивація до уникнення невдач, занижена самооцінка, невиразна здатність до встановлення соціальних контактів, замкненість, міжособистісна некомпетентність, сором'язливість і тд.; низький рівень благополучності у взаємодії із соціальним оточенням, відчуття недовіри тощо.

3. Ситуація внутрішнього переміщення здійснює переважно негативний вплив на емоційну сферу людини, що в ній опинилася. Основними її характеристиками слід визначати: відчуття відчуженості, покинутості, несправедливості та невизначеності щодо подальших життєвих перспектив; тривожні переживання через зменшення можливостей стосовно задоволення низки базових потреб; напруга, що виникає через звуження персонального простору та ускладнення у реалізації відпочинку від надмірної міжособистісної взаємодії; проблеми, пов'язані з соціальною адаптацією, пошуками внутрішньо переміщеними особами свого місця у новому мікросоціумі та у суспільстві загалом, зміною соціального статусу, трансформаціями відображеного самовідношення, встановленням нових міжособистісних контактів, та низка інших.

РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ СТОСУНКІВ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ПІДЛІТКІВ

2.1. Мета, завдання, характеристика вибірки

Мета дослідження: емпірично вивчити вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків.

Завдання: 1) Дослідити батьківсько-дитячі стосунки внутрішньо переміщених підлітків

2) Вивчити емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків.

3) Виявити типи сприйняття внутрішньо переміщеними підлітками батьківсько-дитячих стосунків.

4) Визначити вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків.

Вибірка. У дослідженні взяли участь 49 підлітків, що на момент тестування були внутрішньо переміщеними особами. Усі досліджувані проживали разом з батьками у повних сім'ях в місцях, призначених для прийняття внутрішніх переселенців (гуртожитки, модульні містечка, переобладнані дитячі садки тощо; населені пункти: Львів, Кропивницький, Братське Івано-Франківськ, Кобеляки, Летичев та Полтава). Серед підлітків – 20 хлопців та 29 дівчат. Вік досліджуваних – від 10 до 15 років (середнє – 12,7; ст. відх. – 1,24).

Дослідження проводилося в період з 15 липня по 03 серпня 2023 року за допомогою гугл-форм [3].

2.2. Опис методів дослідження

Обґрунтування вибору методик. На основі здійсненого теоретичного аналізу було встановлено, що батьківсько-дитячі відносини є вкрай складним феноменом, - то ж, ми схилилися до точки зору, що для його більш точного дослідження необхідно залучати психодіагностичний

інструментарій різного типу. Зокрема, оскільки мова йде про підлітків, особистісна зрілість яких ще не може вважатися сформованою на достатньо високому рівні, - на наш погляд, обов'язковим є включення у програму дослідження проєктивної методики. Такою стала Методика діагностики ставлення підлітка до сімейного оточення Р. Жіля.

З іншого боку, існує низка стандартизованих опитувальників, розрахованих на підлітків, за допомогою яких можна доволі оперативно та ефективно отримувати результати психодіагностики по значних вибірках, і які надають змогу визначати психологічні особливості досліджуваних за критеріями, що є більшою мірою, ніж у випадку з проєктивними методами, приведеними до єдиного стандарту, - і це дозволяє краще розуміти узагальнені тенденції у проявах особливостей батьківсько-дитячих відносин по всій групі досліджуваних. Таким чином, у план дослідження був включений Тест «Підлітки про батьків» ADOR (автор О. Шафер).

Щодо емоційної сфери, - то в ході теоретичного аналізу було показано, що в ситуації внутрішнього переміщення найбільшою мірою зачіпаються такі її узагальнені компоненти, як співвідношення позитивних та негативних емоцій, тривога та адекватність розуміння власних емоційних проявів. Отже, було ухвалене рішення про залучення у план дослідження, відповідно, Шкали диференційних емоцій Ізарда, Методики діагностики тривожності Спілбергера та Торонтської шкали алекситимії.

Розглянемо методики більш детально. Як вже було сказано, Тест «Підлітки про батьків» ADOR являє собою стандартизований особистісний опитувальник; його призначення – дослідження діагностика відображених у свідомості підлітка установок на нього, поведінки і методів його виховання батьками. Тест містить 50 тверджень, ступінь згоди з якими підліток має визначити за шкалою від 0 (ні) до 2 (так). За допомогою методики кожен з батьків окремо оцінюється за такими параметрами як: шкала позитивного інтересу (здорова та конструктивна зацікавленість батьків щодо справ та інтересів підлітка), шкала директивності (ультимативне нав'язування підліткові

світогляду без узгодження з його відношенням до цього, що протиставляється симпатії та чуйності), шкала ворожості (суворість та певна агресивність у ставленні до підлітка), автономність (формальне ставлення батьків до виховання, яке може супроводжуватися деспотичністю і диктатом), та непослідовність виховних заходів (ступінь непередбачуваності виховного впливу батьків).

Про слабку виразність кожного з параметрів свідчить результат до 8-ми балів; у випадку отримання показника від 12-ти балів – слід визнавати тенденцію до формування відчутної виразності якості.

Методика діагностики ставлення підлітка до сімейного оточення Р. Жилия – бланковий проєктивний психодіагностичний інструмент, що дозволяє провести аналіз ставлення підлітка до членів сім'ї, а також – особливостей його поведінки у сімейних стосунках – такі як прагнення до домінування, до спілкування, до усамітнення, допитливість, реакція на фрустрацію та конфліктність.

В методиці комбінуються питання та схематичні малюнки. Всього – 42 пункти. За кожне позитивне згадування когось із батьків нараховується один бал. Для кожної зі шкал існує свій діапазон оцінювання. Зокрема, оцінювання батьків по окремої здійснюється в діапазоні від 0 до 20 балів; батьків разом – від 0 до 12, допитливість та прагнення до домінування – від 0 до 6; прагнення до спілкування та конфліктність – від 0 до 9; прагнення до усамітнення – від 0 до 18; чутливість до фрустрації – від 0 до 7.

Шкала диференційних емоцій Ізарда – методика, що дозволяє вивчити міру виразності десяти базових емоцій, а саме, - радості, горя, провини, страху, інтересу, подиву, презирства, відрази, провини та сорому.

Методикою передбачено 30 пунктів, згоду з якими досліджуваний має продемонструвати за допомогою шкали від 1 (абсолютно не підходить) до 4 (абсолютно вірно). За підсумком діагностики проводиться визначення найбільш та найменш виражених базових емоцій, за допомогою чого

ідентифікується загальне спрямування емоційного фону досліджуваного. Оцінка кожної з емоцій може визначатися в межах від 3-х до 12-ти балів.

Методика діагностики тривожності Спілбергера – методика, що складається з двох частин, одна з яких спрямована на вивчення особистісної тривоги (тривоги як стійкої емоційної характеристики); друга – на дослідження реактивної тривоги (як стану, що є реакцією на певні події).

В кожній з частин міститься по 20 пунктів; досліджуваний має продемонструвати міру своєї згоди з ними, використовуючи шкалу від 1-го (найнижча відповідність) до 4-х (максимальна відповідність).

Результат від 20-ти до 30 балів вказує на низьку тривожність; 31-45 – на помірну (середньовиразну); від 46-ти – на високу.

Торонтська шкала алекситимії – методика, що дозволяє вимірювати ступінь ускладнень в ідентифікації, формулюванні та вербалізації власних емоцій.

В опитувальнику міститься 26 пунктів, згоду з якими досліджуваний має продемонструвати, використовуючи шкалу від 1 (повна незгода) до 5 (повна згода). Результат до 61-го балу свідчить про відсутність проблем у визначенні емоцій; 62-73 – про певний ризик виникнення таких проблем; понад 73 – про виразність алекситимії.

Методи статистичної обробки даних. 1) Для визначення рівня виразності показників діагностики батьківсько-дитячих стосунків та емоційної сфери внутрішньо переміщених підлітків було залучено описові статистики; 2) для розподілу досліджуваних по групах, в залежності від особливостей організації дитячо-батьківських відносин – кластерний аналіз (метод k-середніх з попереднім вивченням дендрограми в рамках ієрархічного кластерного аналізу); 3) для порівняння виділених кластерів за рівнем виразності показників емоційної сфери – метод Манна-Уїтні; 4) для розвідувального аналізу тенденцій у взаємозв'язках показників діагностики батьківсько-дитячих стосунків та емоційної сфери досліджуваних з метою визначення кола змінних, що мають включатися у подальший регресійний аналіз – кореляційний аналіз

Спірмена; 5) для визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків – регресійний аналіз (множинна лінійна регресія).

Гіпотеза дослідження. Ми очікуємо, що з огляду на зменшення можливостей для реалізації провідної діяльності підліткового віку (тобто, спілкування з однолітками), викликане вимушеним переміщенням, у досліджуваних підлітків найбільший вплив на емоційну сферу має проявитися у показниках ворожості в батьківсько-дитячих стосунках.

Висновки до розділу II

1. Враховуючи теоретичне підґрунтя дослідження, з метою вирішення завдань роботи було підібрано ряд психодіагностичних методик. Зокрема, для вивчення батьківсько-дитячих відносин залучено Тест «Підлітки про батьків» ADOR (автор О. Шафер) та Методику діагностики ставлення підлітка до сімейного оточення Р. Жилі. З метою аналізу емоційної сфери у програму дослідження включено Шкалу диференційних емоцій Ізарда, Методику діагностики тривожності Спілбергера та Торонтську шкалу алекситимії.

2. Для математико-статистичного опрацювання результатів психодіагностики найбільш доцільними було визнано такі методи, як: описові статистики, кластерний аналіз (метод k-середніх з попереднім вивченням дендрограми в рамках ієрархічного кластерного аналізу), метод Манна-Уїтні для порівняння незалежних вибірок, кореляційний аналіз Спірмена та множинний регресійний аналіз.

РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ СТОСУНКІВ НА ЕМОЦІЙНУ СФЕРУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ПІДЛІТКІВ

3.1. Дослідження батьківсько-дитячих стосунків внутрішньо переміщених підлітків

Поглянемо на описові статистики результатів, отриманих за допомогою методики «Підлітки про батьків» (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1.

Описові статистики результатів, отриманих за допомогою методики «Підлітки про батьків»

Показник	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.	Асиметрія
Позитивний інтерес (батько)	5	18	10,61	2,99	0,33
Директивність (батько)	6	19	11,51	3,00	0,31
Ворожість (батько)	6	19	12,47	3,14	-0,07
Автономність (батько)	6	15	10,29	2,04	0,13
Непослідовність (батько)	3	18	10,20	3,27	0,16
Позитивний інтерес (мати)	5	18	11,14	3,03	0,12
Директивність (мати)	7	18	12,18	2,75	0,04
Ворожість (мати)	7	18	12,49	2,71	-0,21
Автономність (мати)	6	16	10,51	2,25	0,24
Непослідовність (мати)	3	18	9,94	3,43	0,24

Отримані результати вказують на помірність більшості шкал, зокрема, - позитивного інтересу, автономності та непослідовності як по відношенню до батька, так і стосовно матері.

Проте показники за шкалами ворожості щодо обох батьків та директивності стосовно матері слід визначати як пов'язані з тенденцією до формування відчутної виразності якості. Тобто, підлітки визначають відношення батьків до себе як занадто суворе, та таке, що несе в собі забагато вказівок, заборон та обмежень.

В даному випадку ми схилиємося до інтерпретації зазначених результатів саме з позиції психологічних особливостей підліткового віку. Мова

йде про те, що підлітки значною мірою прагнуть до самостійності та дорослості, при тому що фактично вони ще не можуть повноцінно відігравати соціальну роль дорослого. Такі устремління можуть йти врозріз зі спробами батьків піклуватися про власних дітей-підлітків, з обмеженнями та актами контролю з боку матері і батька.

Крім того, в умовах внутрішнього переміщення (ускладнення загальної емоційної ситуації, звуження персонального простору тощо) зазначене прагнення контролю з боку батьків може сприйматися підлітками ще більш чутливо, ніж зазвичай, - і саме тому вони можуть відчувати надмірність суворості, вказівок, заборон та обмежень з боку батьків. При цьому, ми можемо припустити, що чоловіки-батьки сприймаються підлітками не так директивно, як матері, оскільки методикою «Підлітки про батьків» передбачено визначення директивності батька на основі демонстрації досягнень (на відміну від матері, що будує подібне відношення на почутті провини); проте в ситуації вимушеного переміщення, з огляду на необхідність адаптації до нового середовища батьки можуть дещо знецінювати минулі досягнення, - отже й підґрунтя для формування директивності в них завдяки цьому має лишатися менше.

Далі поглянемо на описові статистики результатів, отриманих за допомогою методики Р. Жилія (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Описові статистики результатів, отриманих за допомогою методики Р. Жилія

Показник	Мін.	Макс.	Середнє	Ст. відх.	Асиметрія	Процентіль
Ставлення до матері	5	19	11,53	3,16	0,25	57,65%
Ставлення до батька	5	18	11,22	3,20	0,21	56,10%
Ставлення до батьків	3	12	6,43	1,75	-0,03	53,58%
Допитливість	0	6	3,08	1,35	-0,10	51,33%
Прагнення до спілкування	0	8	4,16	2,02	-0,01	46,22%
Прагнення до домінування	0	6	3,37	1,68	-0,31	56,17%
Конфліктність	0	9	5,20	2,11	-0,45	57,78%
Реакція на фрустрацію	0	7	3,61	1,87	-0,24	51,57%
Прагнення до усамітнення	4	17	10,06	3,00	0,19	55,89%

Як можна бачити з таблиці 3.2, усі аспекти сприйняття підлітками сімейних відносин виразні помірно. Якщо ж розглядати їх у відносній виразності, то, найбільшою мірою проявили себе: ставлення до батька окремо (57,65%), ставлення до матері окремо (56,10%) та прагнення до домінування (56,17). Найменшою мірою проявило себе прагнення до спілкування в рамках родини (46,22%).

Стосовно низької виразності прагнення до спілкування в рамках сім'ї, - ми схилиємося до пояснення цього, з огляду на мотивацію провідної діяльності підліткового віку, за якої пріоритетним виявляється комунікація з однолітками; відповідно, - спілкування з членами сім'ї відходить на вторинний план. Крім того, такий результат слід розглядати ще і з точки зору ситуації внутрішнього переміщення. З одного боку, як ми вже зазначали, в багатьох випадках цілі сім'ї внутрішньо переміщених осіб проживають у приміщеннях з доволі обмеженим простором, за якого доволі важко реалізувати потребу у відпочинку від міжособистісного спілкування. З іншого боку, переміщені підлітки опинилися у новому соціальному середовищі, в той час як їхні колишні соціальні зв'язки з категорії однолітків в це середовище не перешли, - і це, очевидно, значно зменшує можливості підлітків щодо реалізації комунікативної потреби за допомогою однолітків, - отже, вони вимушені збільшувати таку реалізацію в межах сім'ї. Обидва ці фактори призводять до пересичення міжособистісною взаємодією в межах родини, - що у підсумку призводить до її знецінення, та до бажання її зменшити.

Доволі цікавим, на наш погляд, виявився результат, що підлітки проявляють відносно високу прихильність до кожного з батьків окремо, в разі їхнього дискретного сприйняття. Ми припускаємо, що це може бути пов'язано з тим, що в умовах внутрішнього переміщення підлітки можуть збільшувати диференціацію кожного з батьків, оскільки у відносно нестабільній ситуації індивідуальні особливості зазвичай проявляються

яскравіше. За такого положення речей підліткам стає легше інтерпретувати, передбачати та прогнозувати поведінку батьків – відповідно, їм легше з ними взаємодіяти, - саме завдяки чому формується прихильність до них.

Щодо відносно вищої виразності прагнення внутрішньо переміщених підлітків до домінування, - на наш погляд, такий результат можна пояснювати, виходячи з типової підліткової вагомості авторитету в очах однолітків. Цілком можливо, що прагнення до домінування в межах сім'ї в даному контексті можна розглядати як інструмент самоствердження внутрішньо переміщеного підлітка і ствердження серед нових однолітків, серед яких він прагне завоювати авторитет.

Отже, якщо підвести підсумок за даним підрозділом, - слід сказати, що для внутрішньо переміщених підлітків характерна здебільшого збалансованість позитивного та негативного сприйняття як ставлення до них з боку батьків, так і сімейної ситуації в цілому. Але при цьому у них доволі виразно проявляється визначення відношення батьків до себе як занадто суворого, та такого, що несе в собі забагато вказівок, заборон та обмежень. Найбільшою мірою прихильність до батьків внутрішньо переміщені підлітки проявляють, коли сприймають кожного з них як окрему індивідуальність, проте вони виявляють по відношенню до них тенденцію прагнення до домінування, а також – уникнення надмірного спілкування.

3.2. Дослідження емоційної сфери внутрішньо переміщених підлітків

Поглянемо на описові статистики результатів, отриманих за допомогою методики діагностики базових емоцій К. Ізарда (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

Описові статистики результатів, отриманих за допомогою методики
діагностики базових емоцій

Показник	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.	Асиметрія
Інтерес	3	12	7,69	2,05	0,04
Радість	3	12	7,08	2,23	0,10
Подив	3	12	7,08	1,93	0,01
Горе	3	10	6,65	1,59	-0,08
Гнів	3	12	7,08	2,27	0,18
Відраза	3	11	6,94	1,74	-0,10
Презирство	3	11	7,65	1,60	-0,73
Страх	3	12	7,43	2,25	0,07
Сором	5	12	7,86	1,46	0,09
Провина	3	11	7,31	1,82	-0,37

Як ми можемо бачити з таблиці 3.3, найбільш виразними базовими емоціями внутрішньо переміщених підлітків є сором, інтерес та презирство. Найменшою мірою в них виражені: горе, відраза та гнів.

Очевидно, що після вимушеної евакуації підлітки, потрапивши до нового соціального середовища, з одного боку, - враховуючи їхній виразний соціальний інтерес, детермінований націленістю на спілкування як провідної діяльності, - мають проявляти знану зацікавленість цим середовищем, - що проявлятиметься у відповідній емоції. З іншого боку, - значущість адаптації до нового оточення може бути у внутрішньо переміщених підлітків настільки виразною, що будь-які невдачі в ході цієї адаптації можуть викликати ніяковість перед іншими, - що буде вливатися у зростання емоції сорому.

Щодо відносно високої виразності емоції презирства – ми припускаємо, що це може зумовлюватися недостатнім звиканням до нового

соціального середовища. Мова йде про те, що до евакуації з власної домівки у досліджуваних підлітків була налагоджена система соціальних контактів, в рамках якої вони визначали власну приналежність до певної соціальної спільності, визначаючи всіх в рамках цієї спільності «своїми», а всіх, хто знаходиться поза межами даної спільності – «чужими». Оскільки у новому соціальному середовищі здебільшого трапляються люди, що визначаються як особи поза межами суміжної спільності, вони, відповідно, сприймаються як об'єкти для протиставлення собі і «своїм», - відповідно, виникає емоція презирства.

Відносно низьку виразність у внутрішньо переміщених підлітків емоцій горя, відрази та гніву ми схильні пояснювати новизною ситуації, в якій опинилися досліджувані: вона викликає у них бажання досліджувати цю ситуацію, вивчати, розуміти і т.д. – відповідно, - подібна націленість не має сприяти формуванню негативного ставлення до неї, - що й проявлятиметься у відносному зниженні зазначених емоцій.

З іншого боку, низьку виразність емоції горя можна б було називати суперечливою, враховуючи те, що досліджуваним довелося мимоволі покинути домівки за доволі небезпечної ситуації. Проте, тут так само можна говорити і про відчуття безпеки та спокою, спричинені усвідомленням того, що дані особи наразі знаходяться у більш безпечному місці, ніж те, де вони проживали до внутрішнього переміщення.

Далі поглянемо на описові статистики результатів, отриманих за допомогою методики діагностики реактивної та особистісної тривоги (таблиця 3.4).

Таблиця 3.4

Описові статистики результатів, отриманих за допомогою методики
діагностики реактивної та особистісної тривоги

Показник	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.	Асиметрія
Реактивна тривога	21	54	36,35	7,78	0,12
Особистісна тривога	22	55	37,45	8,05	0,10

За допомогою результатів, представлених у таблиці 3.4, ми бачимо, що у внутрішньо переміщених підлітків було виявлено помірний рівень виразності тривоги – як особистісної, так і реактивної.

Слід відзначити, що ситуація внутрішнього переміщення має сприяти зростанню тривоги, передусім, через подальшу невизначеність та складності в адаптації до нового середовища. Отже, саме так, на наш погляд, можна пояснити, що діагностована тривога підлітків не проявила себе на низькому рівні.

Проте, з іншого боку, досліджуваними може усвідомлюватися, що те місце, де вони знаходяться зараз, є більш безпечним, ніж те, де вони б були в разі відмови від внутрішнього переміщення. Крім того, не дивлячись на всі складнощі адаптації, підлітки можуть мати низку успіхів у повсякденній діяльності (у налагодженні соціальних контактів, у навчанні, у взаємодії з батьками тощо), - що має сприяти недопущенню розвитку стану очікування негативу у майбутньому, і, відповідно, не дозволятиме тривожності формуватися до високого рівня. Тобто, помірний рівень тривоги ми схильні пояснювати певним балансом між переживаннями, спричиненими негативними та позитивними аспектами ситуації внутрішнього переміщення.

Далі поглянемо на результати діагностики алекситимії внутрішньо переміщених підлітків (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5

Описові статистики результатів, отриманих за допомогою методики
діагностики алекситимії

Показник	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відх.	Асиметрія
Алекситимія	28	93	61,27	12,18	0,43

Середній показник алекситимії, отриманий по виборці внутрішньо переміщених підлітків, слід визначати як такий, що знаходиться на межі між нормою та зоною ризику формування алекситимії. Тобто, цілком правомірним

буде говорити про тенденцію до виникнення певних ускладнень у визначенні, ідентифікації та вербалізації досліджуваними власних емоцій.

Очевидно, що психологічні особливості підліткового віку самі по собі можуть вважатися чинником, що сприяє формуванню алекситимії: значні психофізіологічні трансформації, досвіду переживання яких у підлітків ще не було, почуття, пов'язані зі статевим дозріванням, активне самопізнання тощо. До цього слід додати нестійкість та бурхливість емоційних процесів, завдяки чому їхнє усвідомлення також утруднюється. Отже, все це у сукупності може призводити до виникнення проблем з визначенням власних емоцій.

Також додатковим чинником, що може спричиняти відчутну виразність алекситимії, на наш погляд, слід вважати новизну середовища, характерну для ситуації внутрішнього переміщення (незнайомі ситуації, люди, вимоги, правила тощо – емоційне реагування на які робиться вперше у досвіді). Таким чином, досліджувані можуть відчувати проблеми щодо ідентифікації власних емоцій та почуттів не тільки через їхні вікові особливості, а й через ситуацію, в якій вони опинилися.

Таким чином, ми провели діагностику емоційної сфери внутрішньо переміщених підлітків, на підставі якої слід зробити ряд узагальнень. Зокрема, те, що найбільш виразними базовими емоціями внутрішньо переміщених підлітків є сором, інтерес та презирство. Найменшою мірою в них виражені: горе, відраза та гнів. Тривожність даних осіб є помірною, - і це стосується і тривожності як особистісної характеристики, і тривожності як стану, що виникає внаслідок реакції на стимули середовища. При цьому внутрішньо переміщені підлітки можуть відчувати певну низку проблем щодо визначення, ідентифікації та вербалізації власних емоцій, - хоча до виразної алекситимії ці проблеми відносити не можна.

3.3. Визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків

3.3.1. Виявлення типів сприйняття внутрішньо переміщеними підлітками батьківсько-дитячих стосунків

В рамках визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків в першу чергу ми спробували виявити типові профілі сприйняття підлітками ставлення до них батьків. Для цього було проведено кластерний аналіз. На початкових етапах здійснено ієрархічну кластеризацію, на основі якої було визнано виділення двох кластерів як найбільш доцільне. Після цього була проведена кластеризація методом к-середніх із закладанням зазначеної кількості кластерів. Результати аналізу представлено у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Кінцеві центри кластерів, отримані в ході кластеризації внутрішньо переміщених підлітків на основі показників батьківсько-дитячих стосунків за допомогою методу к-середніх

Шкала	Кластер	
	1	2
Позитивний інтерес (батько)	8,92	12,38
Директивність (батько)	12,36	10,63
Ворожість (батько)	12,72	12,21
Автономність (батько)	9,84	10,75
Непослідовність (батько)	11,24	9,13
Позитивний інтерес (мати)	9,32	13,04
Директивність (мати)	13,36	10,96
Ворожість (мати)	13,64	11,29
Автономність (мати)	9,48	11,58
Непослідовність (мати)	10,16	9,71
Ставлення до матері	10,00	13,13
Ставлення до батька	9,36	13,17
Ставлення до батьків	10,12	12,79
Допитливість	3,36	2,79
Прагнення до спілкування	4,88	3,42
Прагнення до домінування	2,92	3,83
Конфліктність	5,40	5,00
Реакція на фрустрацію	3,36	3,88
Прагнення до усамітнення	11,60	8,46

Для того, щоб більш ретельно дослідити специфіку сприйняття підлітками кожного кластера ставлення до них батьків, за допомогою дисперсійного аналізу було проведено порівняння шкал, за якими здійснювалася кластеризація, між виявленими кластерами (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

Результати порівняльного аналізу виявлених кластерів за показниками
батьківсько-дитячих стосунків

	Середній квадрат	F	P (2-ст)
Позитивний інтерес (батько)	146,168	24,235	,000**
Директивність (батько)	36,860	4,382	,042*
Ворожість (батько)	3,206	,320	,574
Автономність (батько)	10,140	2,510	,120
Непослідовність (батько)	54,774	5,606	,022*
Позитивний інтерес (мати)	169,602	29,480	,000**
Директивність (мати)	70,629	11,340	,002**
Ворожість (мати)	67,527	11,147	,002**
Автономність (мати)	54,172	13,538	,001**
Непослідовність (мати)	2,498	,209	,650
Ставлення до матері	119,579	15,672	,000**
Ставлення до батька	177,437	26,636	,000**
Ставлення до батьків	87,402	14,851	,000**
Допитливість	3,955	2,220	,143
Прагнення до спілкування	26,221	7,229	,010**
Прагнення до домінування	10,214	3,835	,056
Конфліктність	1,959	,434	,513
Реакція на фрустрацію	3,248	,929	,340
Прагнення до усамітнення	120,858	18,209	,000**

Як ми можемо бачити з результатів, наведених у таблиці 3.6, представники першого кластера, на відміну від другого, достовірно менше відчують позитивний інтерес від батька, більшу директивність від батька, більшу непослідовність від батька, менший позитивний інтерес від матері, більшу директивність та ворожість, меншу автономність, більш негативне ставлення як до кожного з батьків, так і до батьків загалом, більше прагнення спілкування, але й при тому – більше прагнення до усамітнення. У цілому, перші – більш пригнічені, невизначені у взаємодії; другі – носії позитивнішого

сприйняття дитячо-батьківських відносин. Умовно надамо першому кластеру назву «деструктивне виховання»; другому – «довірливе виховання».

3.3.2. Визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків

Після виявлення типів сприйняття внутрішньо переміщеними підлітками батьківсько-дитячих стосунків було проведено порівняльний аналіз отриманих кластерів за показниками емоційної сфери (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

Результати порівняльного аналізу внутрішньо переміщених підлітків, що належать до кластерів «деструктивне виховання» та «довірливе виховання» за показниками емоційної сфери

Шкала	Кластер	Ср. ранг	U	W	Z	P (2-ст.)
Інтерес	1 (дест. вих.)	28,04	224,0	524,000	-1,540	,124
	2 (дов. вих.)	21,83				
Радість	1 (дест. вих.)	22,42	235,5	560,500	-1,301	,193
	2 (дов. вих.)	27,69				
Подив	1 (дест. вих.)	27,10	247,5	547,500	-1,065	,287
	2 (дов. вих.)	22,81				
Горе	1 (дест. вих.)	23,94	273,5	598,500	-,540	,589
	2 (дов. вих.)	26,10				
Гнів	1 (дест. вих.)	26,62	259,5	559,500	-,818	,414
	2 (дов. вих.)	23,31				
Відраза	1 (дест. вих.)	27,50	237,5	537,500	-1,271	,204
	2 (дов. вих.)	22,40				
Презирство	1 (дест. вих.)	22,28	232,0	557,000	-1,401	,161
	2 (дов. вих.)	27,83				
Страх	1 (дест. вих.)	25,74	281,5	581,500	-,373	,709
	2 (дов. вих.)	24,23				
Сором	1 (дест. вих.)	25,38	290,5	590,500	-,197	,844
	2 (дов. вих.)	24,60				
Провина	1 (дест. вих.)	24,28	282,0	607,000	-,366	,714
	2 (дов. вих.)	25,75				
Реактивна тривога	1 (дест. вих.)	31,42	139,5	439,500	-3,214	,001
	2 (дов. вих.)	18,31				
Особистісна тривога	1 (дест. вих.)	30,14	171,5	471,500	-2,572	,010
	2 (дов. вих.)	19,65				
Алекситимія	1 (дест. вих.)	23,48	262,0	587,000	-,760	,447
	2 (дов. вих.)	26,58				

В ході порівняльного аналізу було встановлено, що представники кластеру «довірливе виховання» достовірно переважають представників

кластеру «деструктивне виховання» за показниками особистісної та реактивної тривоги. З цього ми можемо зробити висновок, що тип батьківсько-дитячих стосунків, який ґрунтується на комплексі параметрів, зокрема, - сприйнятті підлітками батьківського ставлення до себе, відношенні до батьків, ставленні до сімейної ситуації та особливостях поведінкової активності в рамках сімейних стосунків, - визначає формування рівня тривожності підлітка як на особистісному рівні, так і на рівні реагування на стимули середовища: чим більш деструктивними є зазначені параметри, тим більший виникає ризик формування високої тривожності.

Після цього ми приступили безпосередньо до визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків. Для цього спочатку було здійснено кореляційний аналіз (додаток 1), - з метою окреслення кола змінних, які мають надалі брати участь у регресійному аналізі. Після цього по кожній зі змінних емоційної сфери, які розглядалися нами в якості залежних було проведено множинний регресійний аналіз із включенням відібраних на основі кореляційного аналізу показників батьківсько-дитячих стосунків в якості незалежних змінних. Результат визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоцію інтересу представлено у таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Результат визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоцію інтересу за допомогою регресійного аналізу

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	P (2-ст)
	B	Ст. похибка	Бета		
1 (Константа)	5,265	1,438		3,662	,001
Позитивний інтерес (батько)	-,052	,094	-,076	-,554	,582
Допитливість	,786	,193	,517	4,072	,000
Прагнення до спілкування	,134	,146	,132	,919	,363

З таблиці 3.8 ми бачимо, що, з-поміж усіх змінних, що продемонстрували значущість в рамках кореляційного аналізу, достовірність при регресійному аналізі надала лише допитливість. Отже, ми можемо робити висновок, що допитливість у сімейних стосунках визначає зростання у внутрішньо переміщених підлітків інтересу як базової емоції. На наш погляд, такий результат є цілком закономірним, адже допитливість в рамках сімейних стосунків спричиняє прагнення до пізнання всього, що оточує підлітка. Варто зазначити, що допитливість в рамках нашого дослідження виступає в якості сформованого на основі сімейних стосунків феномену, - отже, очевидно, що вона за свого формування заохочується та розвивається батьками. Як наслідок, - зацікавленість підлітка у всьому, що відбувається навколо, яка не придушується, а, навпаки, - отримує поштовх до інтенсифікації – що у підсумку призводить до зростання емоції інтересу навіть попри можливу боязкість новизни середовища в умовах внутрішнього переміщення.

Наступна змінна, яку ми розглянемо в якості залежної в рамках регресійного аналізу, - емоція радості (таблиця 3.9).

Таблиця 3.9

Результат визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоцію радості за допомогою регресійного аналізу

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	P (2-ст)
	B	Ст. похибка	Бета		
1 (Константа)	8,769	2,842		3,086	,004
Ворожість (батько)	,122	,093	,172	1,321	,193
Директивність (мати)	-,195	,116	-,239	-1,675	,101
Ставлення до мами	,234	,117	,330	2,004	,050
Конфліктність	-,355	,146	-,335	-2,435	,019
Позитивний інтерес мати	-,152	,136	-,206	-1,115	,271

Представлені у таблиці 3.9 результати вказують на те, що значущі показники регресії виявлено за шкалами ставлення до матері (додатний) та конфліктність (від'ємний), - отже, зі зростанням позитивного відношення внутрішньо переміщених підлітків до мами, та зі зниженням конфліктності їхньої поведінки у родині у підлітків спостерігається зростання емоції радості. У прагненні пояснити такий результат ми відштовхуємося від того, що традиційно у нашому суспільстві на матерів покладається більше обов'язків щодо виховання дитини (традиційно у декрет з догляду за дитиною йдуть переважно жінки; на батьківських зборах у садочках та школах – також домінують матері тощо, - оскільки чоловіча сімейна роль у більшості випадків пов'язується з матеріальним забезпеченням родини). Отже, виходить, що більшість сумісно-сімейного часу діти, незалежно від їхньої статі, проводять з матерями, - завдяки чому саме з матерями в них вибудовується міцніший емоційний зв'язок, ніж з татами. Позитивність такого зв'язку є вкрай важливою у доволі складних умовах, характерних для ситуації внутрішнього переміщення. Зокрема, у доволі утиснутому просторі, де проживає вся переміщена сім'я, позитивне ставлення до матері, а також відсутність підґрунтя для виникнення конфліктів – створюють сприятливу ситуацію для формування позитивних емоцій, оскільки в такому випадку підліток перебуває у доволі сприятливому психологічному кліматі, - що і проявляється у зростанні емоції радості.

В ході подальшого вивчення результатів, розглядаючи в якості залежної змінної в рамках регресійного аналізу емоцію подиву, було встановлено, що жодна зі змінних, яка демонструвала значущість при кореляційному аналізі, наразі не продемонструвала достовірності. З цього ми можемо робити висновок, що пари змінних «Автономність (мати)»-«Подив» та «Прагнення до усамітнення»-«Подив» можна розглядати тільки у взаємному зв'язку, в рамках якого детермінація здійснюється в обидва боки.

Отже, оскільки закладеного у меті дослідження безпосереднього впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо

переміщених підлітків в даному випадку не виявлено, зупинятися на даних результатах не будемо. Аналогічно можна говорити і про вивчення емоції горя в якості залежної в рамках регресійного аналізу: так саме як і у випадку з емоцією подиву, достовірних зв'язків не виявлено, - отже, тут також ми маємо констатувати взаємний зв'язок, з одного боку, емоції горя; з іншого – сприйняття матері в директивному та ворожому світлі.

Далі розглянемо в якості залежної змінної в рамках регресійного аналізу емоцію гніву (таблиця 3.10).

Таблиця 3.10

Результат визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоцію гніву за допомогою регресійного аналізу

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	P (2-ст)
	B	Ст. похибка	Бета		
1 (Константа)	8,583	2,607		3,292	,002
Автономність (батько)	-,535	,178	-,481	-3,011	,004
Непослідовність (батько)	,161	,086	,232	1,979	,047
Директивність (мати)	,072	,126	,087	,569	,572
Ворожість (мати)	,132	,128	,157	1,026	,310
Автономність (мати)	-,015	,173	-,014	-,084	,933

Результати, представлені у таблиці 3.10, вказують на додатний вплив змінної «Непослідовність (батько)» та від'ємний вплив змінної «Автономність (батько)» на емоцію гніву. Отже, ми можемо говорити про зростання виразності емоції гніву у внутрішньо переміщених підлітків за умови непередбачуваності та непослідовності мір виховання з боку батька, а також, - при виразності пристрасності батька до дитини та його прагненні вдаватися до всіх аспектів життя підлітка.

В ході інтерпретації такого результату ми схилиємося до того, що надмірний тиск з боку батька, спричинений його надмірним втручанням та

непередбачуваністю, являє для підлітка додатковий чинник, що ускладнює адаптацію до і без того важких умов внутрішнього переміщення; у підлітка в таких умовах лишається менше психологічного простору для прояву власного адаптаційного потенціалу, і таке безсилля викликає гнівливу реакцію.

При цьому важливим моментом є те, що зазначений механізм стосується лише ставлення до батька. Вище ми вже говорили, що в нашому суспільстві більшість обов'язків з виховання дитини покладається на жінок, - отже, втручання матері може сприйматися підлітком як щось більш природне, - відповідно, це не викликати такого ж значного гніву, як у випадку з батьком.

Наступна змінна, яку ми будемо розглядати в якості залежної в рамках регресійного аналізу – емоція відрази (таблиця 3.11).

Таблиця 3.11

Результат визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоцію відрази за допомогою регресійного аналізу

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	P (2-ст)
	B	Ст. похибка	Бета		
1 (Константа)	7,535	1,260		5,980	,000
Автономність (мати)	-,148	,107	-,191	-1,380	,174
Реакція на фрустрацію	,264	,129	,284	2,057	,045

З таблиці 3.11 можна бачити значущість показника щодо впливу змінної «Реакція на фрустрацію» на емоцію відрази. Отже, чим більшої незадоволеності власних потреб будуть зазнавати внутрішньо переміщені підлітки в ході реалізації сімейних відносин, тим більше в них проявлятиметься емоція відрази. Ми припускаємо, що недостатня задоволеність потреб в ході адаптації до нового середовища після внутрішнього переміщення може викликати в підлітка відчуття чужості цього середовища, - відповідно, в нього може формуватися відрази як доволі типова реакція на таке сприйняття.

При розгляді в якості залежної змінної в рамках регресійного аналізу емоції презирства достовірних зв'язків не було виявлено, - отже, враховуючи те, що в ході попереднього кореляційного аналізу дані змінні продемонстрували значущі кореляції, ми маємо констатувати взаємний зв'язок, з одного боку, емоції презирства; з іншого – прагнення до домінування та сприйняття автономності по відношенню до батька.

Ще одна змінна, яку ми розглянемо в якості залежної в рамках регресійного аналізу, - емоція страху (таблиця 3.12).

Таблиця 3.12

Результат визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоцію страху за допомогою регресійного аналізу

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	P (2-ст)
	B	Ст. похибка	Бета		
1 (Константа)	4,180	2,231		1,873	,068
Ворожість (батько)	,341	,093	,477	3,682	,001
Ворожість (мати)	-,191	,106	-,231	-1,799	,079
Ставлення до мами	,059	,116	,083	,511	,612
Ставлення до батьків	,007	,135	,008	,049	,961
Прагнення до спілкування	,151	,140	,136	1,074	,289

Як можна бачити з отриманих даних, сприйняття внутрішньо переміщеними підлітками ставлення батька до себе як ворожого спричиняє зростання емоції страху. Очевидно, що для нашого суспільства загалом характерне сприйняття чоловіків у порівнянні з жінками як більш безкомпромісних, жорстких та непоступливих. Якщо розглядати дані якості в світлі виконання батьківських функцій, - слід з високою долею імовірності припускати, що підлітки аналогічним чином сприйматимуть своїх батька та матір, - відповідно за умови прояву суворості, педантичності, завищених вимог, скептицизму від батька – характерних для шкали ворожості – підлітки мають

перебувати у постійному стані тривожності, який виливатиметься у страху очікування результатів зазначеного ставлення. Тим більш виразним буде зазначений механізм, якщо його розглядати в світлі ситуації внутрішнього переміщення, за якої на психіку підлітка здійснюється і без того значне навантаження необхідністю адаптації до нових умов, побутовими чинниками тощо.

Крім того, зневіра батька у можливостях внутрішньо переміщеного підлітка і його висока вимогливість в ситуації, коли треба проявити власний психологічний потенціал, можуть блокувати будь-які інтенції щодо активного пізнання нового середовища, - і тут вже може проявлятися відчуття страху, спричинене не тільки очікуванням негативу безпосередньо від батька, а й детерміноване боязким ставленням до всього, що оточує підлітка, оскільки воно через брак пізнаності в його суб'єктивному уявленні несе в собі невизначеність, незрозумілість та чужість.

В ході аналізу емоції сорому в якості залежної змінної в рамках регресійного аналізу достовірних показників не було виявлено. Отже, з огляду на попередньо проведений кореляційний аналіз, ми можемо говорити, про те, що непослідовність ставлення до внутрішньо переміщеного підлітка з боку батька, а також міра позитивності ставлення з боку підлітка до батька, - є взаємопов'язаними з емоцією сорому. В такому випадку ми б могли говорити, що при відсутності більш-менш окреслених критеріїв передбачення реакції батька на поведінку внутрішньо переміщеного підлітка останній при позитивній тенденції ставлення до батька може проявляти більшу схильність до звинувачення себе через нерозуміння вимог до себе, - через що в нього формуватиметься почуття сорому. В свою чергу, зростання зазначеного почуття може спричиняти прагнення підлітка компенсувати брак відповідності очікуванням батька, що виявлятиметься у покращенні ставлення до нього. При цьому підліток може очікувати взаємне зростання позитивності ставлення до себе, і, якщо цього не відбувається, сприйняття ставлення до нього батька стає ще більш непрогнозованим та непередбачуваним. Отже, підкреслимо, що в

даному випадку мова йде про взаємний вплив, вивчення якого не передбачено завданнями нашої роботи. І, хоча описаний механізм є доволі показовим, виносити у підсумкові результати роботи ми його не будемо, лишивши це в якості перспектив подальших досліджень.

Остання базова емоція, яку ми розглянемо в якості залежної в рамках регресійного аналізу, - емоція провини (таблиця 3.13).

Таблиця 3.13

Результат визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоцію провини за допомогою регресійного аналізу

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	P (2-ст)
	B	Ст. похибка	Бета		
1 (Константа)	7,424	1,989		3,732	,001
Директивність (батько)	,116	,088	,191	1,316	,195
Ворожість (батько)	,076	,083	,132	,920	,363
Автономність (батько)	-,272	,120	-,305	-2,262	,029
Реакція на фрустрацію	-,275	,130	-,283	-2,113	,040
Ставлення до батька	,124	,080	,218	1,549	,129

Як можна бачити з результатів, представлених у таблиці 3.13, такі феномени, як фрустрованість внутрішньо переміщених підлітків в рамках сімейних взаємин (шкала «Реакція на фрустрацію»), а також їхнє сприйняття ставлення батька до себе як формального, відстороненого, безпристрасного та заснованого на силі і деспотичності (шкала «Автономність (батько)»), - активізують тенденцію до зниження емоції провини.

В ході пояснення таких результатів ми схилиємося до того, що в ситуації внутрішнього переміщення підлітки, з огляду на їхнє виразне прагнення вдавати з себе дорослих, можуть реалізувати його через демонстрацію самостійності в адаптації до нових умов. При цьому об'єктивні можливості підлітків все ще є недостатніми для ефективного здійснення такої

адаптації, - відповідно, в багатьох аспектах останньої вони можуть зазнавати невдач, які вони би хотіли виправдати. І таке виправдання вони можуть знаходити в тому, що батьківське втручання є занадто надмірним, - настільки, що воно заважає демонструвати їм свою самостійність; або у фрустрованості через сімейні стосунки. Відповідно, якщо таких виправдань вони не мають, - тобто, якщо ставлення з боку батька надає їм достатньо автономності, а сімейні взаємини не призводять до фрустрації, - підлітки можуть відчувати провину за те, що їхня декларована дорослість не призводить до конструктивної реалізації життєдіяльності.

Нарешті, розглянемо в якості залежної змінної в рамках регресійного аналізу алекситимію (таблиця 3.14).

Таблиця 3.14

Результат визначення впливу батьківсько-дитячих стосунків на алекситимію за допомогою регресійного аналізу

Модель	Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	P (2-ст)
	B	Ст. похибка	Бета		
1 (Константа)	45,950	5,470		8,400	,000
Прагнення до домінування	2,222	1,021	,306	2,176	,035
Конфліктність	,160	,812	,028	,197	,844

Як видно з результатів, представлених у таблиці 3.14, збільшення прагнення домінування внутрішньо переміщених підлітків визначає зростання ускладнень у визначенні, ідентифікації та вербалізації власних емоцій; відповідно, тенденція до зменшення прагнення домінування детермінує зворотну картину.

Щоб пояснити такий результат, ми спираємося на те, що прагнення домінування в цілому є пов'язаним з небажанням емоційного зближення з оточуючими людьми, прагненням у будь-що придушити будь-які спроби зустрічних заперечень, зниженням рефлексивності на користь захоплення

ініціативи тощо. Очевидно, що за таких умов у підлітків мають значно зменшуватися можливості щодо розуміння власних емоцій, - що і вилитиметься у зростанні алекситимії. В ситуації же вимушеного переміщення такий механізм має шанси ще більш активно проявлятися, оскільки в таких умовах, з огляду на новизну середовища, комбінації відчуттів, викликаних малознайомими стимулами, можуть бути об'єктивно складними для розуміння, оскільки вони ще не траплялися підліткам у їхньому досвіді.

Отже, нами завершено аналіз впливу батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків. За його підсумком можна зробити низку узагальнень. Зокрема, те, що, по-перше, для внутрішньо переміщених підлітків характерні два типи сприйняття батьківсько-дитячих стосунків: «деструктивний» та «довірливий». Носії «деструктивного» типу, на відміну від носіїв типу «довірливого», відчувають менший позитивний інтерес до себе, проте - більшу директивність від матері та батька; вони сприймають ставлення з боку батька як більш непередбачуване, непослідовне та непрогнозоване, а з боку матері – як більш вороже; самі вони демонструють більш негативне ставлення як до кожного з батьків окремо, так і до батьків загалом, проте вони більшою мірою прагнуть до спілкування з батьками, але й при тому – проявляють виразнішу тенденцію до усамітнення. Відмінності в емоційній сфері носіїв зазначених типів проявляються у вищій тривожності представників «деструктивного» профілю, - як реактивної, так і особистісної.

По-друге, виявлено достовірний вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків. Зокрема, допитливість підлітків в рамках сімейних взаємин спонукає зростання в них емоції інтересу; позитивне ставлення до матері та неконфліктність – збільшення радості. Сприйняття підлітками ставлення батька як непередбачуваного та такого, що лишає замало автономності, призводить до інтенсифікації їхнього гніву. Зі зростанням фрустрованості внутрішньо переміщених підлітків відзначається збільшення їхньої відрази. Сприйняття ставлення з боку батька як ворожого викликає у них емоцію страху; при цьому, зниження фрустрованості та

тенденція до відчуття автономності від батька пов'язані з нарощуванням відчуття провини. Прагнення внутрішньо переміщених підлітків домінувати у сім'ї визначає появу ускладнень в ідентифікації та вербалізації власних емоцій.

Висновки до розділу III

1. Для внутрішньо переміщених підлітків характерна здебільшого збалансованість позитивного та негативного сприйняття як ставлення до них з боку батьків, так і сімейної ситуації в цілому. Але при цьому у них доволі виразно проявляється визначення відношення батьків до себе як занадто суворого, та такого, що несе в собі забагато вказівок, заборон та обмежень. Найбільшою мірою прихильність до батьків внутрішньо переміщені підлітки проявляють, коли сприймають кожного з них як окрему індивідуальність, проте вони виявляють по відношенню до них тенденцію прагнення до домінування, а також – уникнення надмірного спілкування.

2. Найбільш виразними базовими емоціями внутрішньо переміщених підлітків є сором, інтерес та презирство. Найменшою мірою в них виражені: горе, відроза та гнів. Тривожність даних осіб є помірною, - і це стосується і тривожності як особистісної характеристики, і тривожності як стану, що виникає внаслідок реакції на стимули середовища. При цьому внутрішньо переміщені підлітки можуть відчувати певну низку проблем щодо визначення, ідентифікації та вербалізації власних емоцій, - хоча до виразної алекситимії ці проблеми відносити не можна.

3. Для внутрішньо переміщених підлітків характерні два типи сприйняття батьківсько-дитячих стосунків: «деструктивний» та «довірливий». Носії «деструктивного» типу, на відміну від носіїв типу «довірливого», відчують менший позитивний інтерес до себе, проте - більшу директивність від матері та батька; вони сприймають ставлення з боку батька як більш непередбачуване, непослідовне та непрогнозоване, а з боку матері – як більш вороже; самі вони демонструють більш негативне ставлення як до кожного з батьків окремо, так і до батьків загалом, проте вони більшою мірою прагнуть до

спілкування з батьками, але й при тому – проявляють виразнішу тенденцію до усамітнення. Відмінності в емоційній сфері носіїв зазначених типів проявляються у вищій тривожності представників «деструктивного» профілю, - як реактивної, так і особистісної. Виявлено достовірний вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків. Зокрема, допитливість підлітків в рамках сімейних взаємин спонукає зростання в них емоції інтересу; позитивне ставлення до матері та неконфліктність – збільшення радості. Сприйняття підлітками ставлення батька як непередбачуваного та такого, що лишає замало автономності, призводить до інтенсифікації їхнього гніву. Зі зростанням фрустрованості внутрішньо переміщених підлітків відзначається збільшення їхньої відрази. Сприйняття ставлення з боку батька як ворожого викликає у них емоцію страху; при цьому, зниження фрустрованості та тенденція до відчуття автономності від батька пов'язані з нарощуванням відчуття провини. Прагнення внутрішньо переміщених підлітків домінувати у сім'ї визначає появу ускладнень в ідентифікації та вербалізації власних емоцій.

ВИСНОВКИ

1. Вагомість батьківсько-дитячих стосунків в аспекті впливу на всі особистісні характеристики і, зокрема, на емоційну сферу дітей є надзвичайно високою, - особливо, коли мова йде про підлітковий вік дітей та їхніх батьків, що опинилися в умовах внутрішнього переміщення. Підлітковий вік є вкрай нестабільним та неоднозначним з точки зору репрезентації емоційної сфери. Зокрема, для підлітків характерна достатньо висока збудливість, виразна прив'язка емоцій до провідного мотиву діяльності (комунікація з однолітками) та відчуття самотності, зниження у порівнянні з молодшим шкільним віком рівня емоційного інтелекту, в тому числі, здатності до розуміння власних емоцій та керування емоціями оточуючих при зростанні агресивності та фрустрації тощо. В свою чергу, ситуація внутрішнього переміщення здійснює переважно негативний вплив на емоційну сферу людини, що в ній опинилася. Основними її характеристиками слід визначати: відчуття відчуженості, покинутості, несправедливості та невизначеності щодо подальших життєвих перспектив; тривожні переживання через зменшення можливостей стосовно задоволення низки базових потреб; напруга, що виникає через звуження персонального простору та ускладнення у реалізації відпочинку від надмірної міжособистісної взаємодії; проблеми, пов'язані з соціальною адаптацією, пошуками внутрішньо переміщеними особами свого місця у новому мікросоціумі та у суспільстві загалом, зміною соціального статусу, трансформаціями відображеного самовідношення, встановленням нових міжособистісних контактів, та низка інших.

2. Для внутрішньо переміщених підлітків характерна здебільшого збалансованість позитивного та негативного сприйняття як ставлення до них з боку батьків, так і сімейної ситуації в цілому. Але при цьому у них доволі виразно проявляється визначення відношення батьків до себе як занадто суворого, та такого, що несе в собі забагато вказівок, заборон та обмежень.

Найбільшою мірою прихильність до батьків внутрішньо переміщені підлітки проявляють, коли сприймають кожного з них як окрему індивідуальність, проте вони виявляють по відношенню до них тенденцію прагнення до домінування, а також – уникнення надмірного спілкування.

3. Найбільш виразними базовими емоціями внутрішньо переміщених підлітків є сором, інтерес та презирство. Найменшою мірою в них виражені: горе, відраза та гнів. Тривожність даних осіб є помірною, - і це стосується і тривожності як особистісної характеристики, і тривожності як стану, що виникає внаслідок реакції на стимули середовища. При цьому внутрішньо переміщені підлітки можуть відчувати певну низку проблем щодо визначення, ідентифікації та вербалізації власних емоцій, - хоча до виразної алекситимії ці проблеми відносити не можна.

4. Для внутрішньо переміщених підлітків характерні два типи сприйняття батьківсько-дитячих стосунків: «деструктивний» та «довірливий». Носії «деструктивного» типу, на відміну від носіїв типу «довірливого», відчують менший позитивний інтерес до себе, проте - більшу директивність від матері та батька; вони сприймають ставлення з боку батька як більш непередбачуване, непослідовне та непрогнозоване, а з боку матері – як більш вороже; самі вони демонструють більш негативне ставлення як до кожного з батьків окремо, так і до батьків загалом, проте вони більшою мірою прагнуть до спілкування з батьками, але й при тому – проявляють виразнішу тенденцію до усамітнення. Відмінності в емоційній сфері носіїв зазначених типів проявляються у вищій тривожності представників «деструктивного» профілю, - як реактивної, так і особистісної.

5. Вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків проявляється у кількох аспектах, а саме: в тому, що сформована на основі батьківського заохочення допитливість підлітків спонукає зростання в них емоції інтересу до всього, що з ними відбувається; позитивне ставлення до матері та сімейна неконфліктність призводять до

збільшення у підлітків проявів радості. Сприйняття підлітками ставлення батька як непередбачуваного та такого, що лишає замало автономності, спричиняє інтенсифікацію їхнього гніву. Крім того, зі зростанням фрустрованості внутрішньо переміщених підлітків відзначається зростання відрази в їхньому емоційному полі. Сприйняття ставлення батька до себе як ворожого спричиняє виникнення страху у внутрішньо переміщених підлітків; при цьому зростання спроможності задовольняти основні потреби в ході сімейної взаємодії та тенденція до визнання власної автономності по відношенню до батька пов'язані зі збільшенням в них відчуття провини. Також слід відзначити, що за умови прагнення внутрішньо переміщених підлітків до домінування у сім'ї в них можуть з'являтися ускладнення в ідентифікації та вербалізації власних емоцій.

Проведене нами дослідження цілком підтверджує наявні роботи інших авторів з аналогічної проблематики. Зокрема, нами були доведені думки А. Мартіна та Р. Райана щодо вагомості впливу на батьківсько-дитячі відносини таких зовнішніх чинників, як матеріально-економічне благополуччя, умови сумісного проживання та соціальний статус родини. Крім того, отримані нами дані цілком узгоджуються з положеннями Л. Гончар, згідно з якими ускладнення умов сумісного проживання сім'ї призводить до утруднення побудови якісних батьківсько-дитячих взаємин, що супроводжується неадекватним оцінюванням поведінки дитини з боку дорослих (як наслідок, неточна інтерпретації її емоційних станів та підбір невідповідних засобів комунікації), відсутністю спрямувань на підтримку дитячої самооцінки, відхід від партнерських відносин тощо. Також ми опосередковано довели результати досліджень О. Зелінської, відповідно до яких психоемоційний фон внутрішньо переміщених сімей може дещо знижуватися, з огляду на виразну соціальну дезадаптивність та особистісну дезінтегрованість.

Зазначимо, що гіпотеза, сформована нами в ході планування дослідження, підтвердилася лише частково: з одного боку, ми переконалися у наявності негативних тенденцій, викликаних проявом чинника деструктивних батьківсько-дитячих стосунків в умовах внутрішнього переміщення (зокрема, це стосується емоцій гніву та страху). Але, з іншого боку, було виявлено і деякі позитивні закономірності, - які, передусім, стосуються можливостей зростання інтересу та радості внутрішньо переміщених підлітків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балусєва О. В., Чуприна О. О. Формування підходів до вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2015. № 4. С. 16-23.
2. Булгакова О.Ю., Азаркіна О.В. Теоретичні основи вивчення дитячо-батьківських стосунків у психологічних дослідженнях. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2020. Том 31 (70), № 3. С. 100-104.
3. Вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків. Гугл-форма для тестування. Електронний ресурс. Режим доступу: https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSfXVE3lhozYwT_Jp88m4JsVQBCXqU4mFJlRK-fxErp5KyVX1A/viewform?usp=sf_link. Дата звернення: 19.09.2023.
4. Газізова О.В. Трансформація ідентичностей внутрішньо переміщених осіб у процесі їх соціокультурної адаптації та інтеграції у нові територіальні громади. *Українознавство*. 2019. 4. С. 83-96.
5. Гожда К. Є., Рекотова О. П. Генезис поняття внутрішньо переміщених осіб. *Молодий вчений*. 2018. 4 (2). С. 659-662.
6. Гончар Л. В. Сім'я як основне середовище виховання гуманних батьківсько-дитячих взаємин. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Кн. 1). 2016. №20. С. 112-121.
7. Гончар Л. В. Тенденції формування батьківсько-дитячих взаємин в сучасній українській родині. *Педагогічні науки: збірник наукових праць Херсонського державного університету*. 2016. №2. С. 48-53.
8. Гончар Л. В. Цінність гуманних батьківсько-дитячих взаємин. *Теоретико-методичні засади виховання дітей та учнівської молоді* (Кн.1). 2015. №19. С. 151-161.
9. Горбачова О.М. Аксиологія дитячо-батьківських стосунків. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2014. 33. С. 209–220.

10. Денисова М. Ф., Музика Н. М. Підліткова агресія як наслідок нерационального харчування. *Перинатология и педиатрия*. 2019. № 1. С. 79-84.
11. Зелінська Я. Ц. Досвід корекції емоційної складової Я-образу вимушено переміщених осіб засобами арт-терапії. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 1. С. 42-48.
12. Іванова О. Ф., Балинська М. В. Емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2014. № 1110, Вип. 55. С. 22-26.
13. Канарова О. В., Єрмоліна В. А. Агресивна поведінка підлітків в міжособистісних стосунках. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*. 2013. Вип. 2. С. 274-280.
14. Кравченко К.В. Дослідження ставлення батьків до дитини у сучасних українських сім'ях. *Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм»* : зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Н.С. Завацької, 23–24 січн. 2015 р. Сєверодонецьк : Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2015. С. 88–90.
15. Мальчикова Д. С., Ковальова К. І., Лозова Л. В. Вимушена зміна зайнятості та основні потреби внутрішньо переміщених осіб внаслідок воєнного конфлікту на Сході України та анексії Криму. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Географічні науки*. 2018. Вип. 8. С. 92-97.
16. Марута Н. О., Панько Т. В., Каленська Г. Ю. Структура психопатологічних проявів у внутрішньо переміщених осіб. *Український вісник психоневрології*. 2019. 27, вип. 2. С. 33-37.
17. Миронець М. Г. Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці. *Наука і освіта*. 2013. № 1-2. С. 66-68.
18. Новікова О. Ф., Панькова О. В. Вимушена міграція внутрішньо переміщених осіб України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. *Проблеми економіки*. 2018. 3 (37). С. 217-225.

19. Новікова О. Ф., Шамілева Л. Л. Соціальна справедливість у процесах вимушеного переселення: оцінка та пріоритети досягнення. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 2. С. 109-120.
20. Пархуць В. Д. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні. Соціально-економічні проблеми сучасності: *Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції*. Маріуполь, 15 червня 2018 р. С. 181-185.
21. Поліщук С. А. Вольовий розвиток дітей молодшого шкільного віку : навч. посіб. Суми: Універ, 2005. 158 с.
22. Путінцев А. В., Пашенко Ю. Є. Адаптація внутрішньо переміщених осіб в регіонах України: сутність, поняття, підходи. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 9. С. 110-121.
23. Риндзак О. Т. Соціокультурні аспекти інтеграції внутрішньо переміщених осіб у регіональному вимірі. *Регіональна економіка*. 2016. 3. С. 120-127.
24. Садова У. Я., Андрусишин Н. І. Інтереси внутрішньо переміщених осіб в епіцентрі інституційних зусиль української держави. *Регіональна економіка*. 2016, 1. С. 196-198.
25. Семигіна Т. В., Гусак Н. Є., Трухан С. О. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. *Український соціум*. 2015. № 2. С. 65-72.
26. Семів Л. К. Проблеми інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні в світлі наукових підходів до дослідження. *Регіональна економіка*. 2016. 1. С. 59-69.
27. Середа Ю. В. Соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб як чинник локальної інтеграції в Україні. *Український соціум*. 2015. № 3. С. 29-41.
28. Степаненко Л. В. Особливості прояву негативних емоційних станів у підлітків з різними типами копінг-поведінки. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2015. № 2. С. 135-141.
29. Терещенко М. В., Шапошніков А. Д. Вплив ілюзорної картини світу на дитячо-батьківські стосунки. *Актуальні проблеми психології*. 2015. 12, Вип. 21. С. 284-293.

30. Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа соціально-педагогічної роботи з ними. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 8. С. 434-446.
31. Фалько Н. М., Пижик Д. І. Гармонізація емоційної сфери підлітків методами казкотерапії. *Молодий вчений*. 2014. № 12 (2). С. 267-270.
32. Федь І.С. Становлення особистості дитини молодшого шкільного віку в грі. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2017. 6. С. 251-258.
33. Філяк М. С., Завадовська Ю. Ю. Тенденції соціально-економічної адаптації ВПО у приймаючих громадах Сходу та Півдня України у 2015 - 16 рр. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 13(2). С. 166-170.
34. Фролова Л. Б. Вивчення специфіки впливу дитячо-батьківських відносин на соціальну адаптацію молодших школярів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2017. 3 (3). С. 175-182.
35. Хомич І. С. Самооцінка дитини молодшого шкільного віку як передумова забезпечення контролю за діяльністю з точки зору нормативних критеріїв. *Психологія: реальність і перспективи*. 2017. 8. С. 291-295.
36. Шварц Т. Г. Труднощі та помилки у сімейному вихованні: матеріали до батьківських зборів. *Педагогічна майстерня : науково-методичний журнал*. 2020. N 9. С. 34-39.
37. Шпак М. М. Особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому віці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2016. Вип. 5(2). С. 80-84.
38. Щербан Т., Брецько І. Особливості, що зумовлюють емоційне вигорання підлітків у процесі спілкування з дорослими. *Наука і освіта*. 2018. № 1. С. 131-138.
39. Barnes H. L., Olson D. H. Parent-Adolescent Communication and the Circumplex Model. *Child Dev*. 2019. 56. P. 438-451.

40. Fan W., Williams C. M. The effects of parental involvement on students' academic self-efficacy, engagement and intrinsic motivation. *Educ. Psychol.* 2010. 30. P. 53-74.
41. Frosch C. A., Schoppe-Sullivan S. J., O'Banion D. D. Parenting and Child Development: A Relational Health Perspective. *American journal of lifestyle medicine.* 2019. 15 (1). P. 45-59.
42. Galchenko A. V. Modern differences in psychosocial maladjustment in internally displaced persons in the presence of neurotic pathology. *Actual problems of modern medicine.* 2019. 19, Issue 1. P. 7-11.
43. Johnson J. G., Liu L., Cohen P. Parenting behaviours associated with the development of adaptive and maladaptive offspring personality traits. *Canadian Journal of Psychiatry.* 2021. 56. P. 447–456.
44. Karabanova O. A., and Poskrebysheva N. N. Adolescent Autonomy in Parent-child Relations. *Proc. Soc. Behav. Sci.* 2013. 86. P. 621–628.
45. Mackinnon A. J., Henderson A. S., Andrews, G. The parental bonding instrument: A measure of perceived or actual parental behavior? *Acta Psychiatrica Scandinavica.* 2019. 83. P. 153–159.
46. Martel M. Sexual selection and sex differences in the prevalence of childhood externalizing and adolescent internalizing disorders. *Psychological Bulletin.* 2013. 139(6). P. 1221-1259.
47. Martin A., Ryan R. M., Brooks-Gunn J. The joint influence of mother and father parenting on child cognitive outcomes. *Early Childhood Research Quarterly.* 2017. 22. P. 423–439.
48. McLeod B. D. etc. Examining the association between parenting and childhood anxiety: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review.* 2007. 27. P. 155–172.
49. Shanahan L., Sobolewski J. M. Child effects as family process. In A. Crouter & A. Booth (Eds.), *Children's influence on family dynamics: The neglected side of family relationships.* Mahwah: Lawrence Erlbaum. 2003. P. 237-252.
50. Shao Y., Kang S. The Link Between Parent–Child Relationship and Learning Engagement Among Adolescents: The Chain Mediating Roles of Learning

Motivation and Academic Self-Efficacy. *Frontiers in Education*. 2022. Vol. 7. P. 45-49.

51. Shaw B. A., Krause N., Chatters L. M., Connell C. M., Ingersoll-Dayton B. Emotional support from parents early in life, aging, and health. *Psychology and Aging*. 2014. 19. P. 4–12.
52. Shire S. Y., Gulsrud A., Kasari C. Increasing responsive parent–child interactions and joint engagement: comparing the influence of parent-mediated intervention and parent psychoeducation. *J. Autism Dev. Disord.* 2016. 46. P. 1737–1747.
53. Verhoeven M., Bogels S. M., van der Bruggen C. C. Unique roles of mothering and fathering in child anxiety. *Journal of Child & Family Studies*. 2012. 21. P. 331–343.

АНОТАЦІЯ

Валентина ГЛУЩЕНКО. Вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків

У роботі проведено аналіз поняття батьківсько-дитячих стосунків у психології; здійснено вивчення актуальних наукових робіт, присвячених розкриттю особливостей емоційної сфери осіб підліткового віку; розглянута проблема особистості в умовах внутрішнього переміщення.

Проведено психодіагностичне дослідження, в якому взяли участь 49 підлітків, що на момент тестування були внутрішньо переміщеними особами. В ході реалізації завдань роботи було емпірично досліджено параметри батьківсько-дитячих стосунків та емоційної сфери внутрішньо переміщених підлітків; виявлено типи сприйняття підлітками батьківсько-дитячих стосунків; та безпосередньо визначено вплив батьківсько-дитячих стосунків на емоційну сферу внутрішньо переміщених підлітків.

Ключові слова: батьківсько-дитячі стосунки, емоційна сфера, підлітки, підлітковий вік, внутрішньо переміщені особи, типи сприйняття батьківсько-дитячих стосунків.

ABSTRACT

Valentina Hlushchenko. The influence of parent-child relations on the emotional sphere of internally displaced teenagers

The paper analyzes the concept of parent-child relations in psychology; the study of relevant scientific works dedicated to the disclosure of the peculiarities of the emotional sphere of adolescents was carried out; the problem of personality in conditions of internal displacement is considered.

A psychodiagnostic study was conducted, in which 49 teenagers, who at the time of testing were internally displaced persons, took part. During the implementation of work tasks, the parameters of parent-child relations and the emotional sphere of internally displaced teenagers were empirically investigated; the types of perception of parent-child relationships by teenagers are revealed; and directly determined the impact of parent-child relations on the emotional sphere of internally displaced teenagers.

Key words: parent-child relationship, emotional sphere, teenagers, adolescence, internally displaced persons, types of perception of parent-child relationship.